BISERICA EVANGHELICĂ DIN SASCHIZ, JUDEŢUL MUREȘ. CERCETĂRI ARHEOLOGICE (II): CIMITIRUL EXTERIOR

Daniela MARCU ISTRATE
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București; e-mail: damasus2000@yahoo.com

***Keywords**: Saschiz, fortified church, medieval cemetery*
***Abstract:** The study analyses the burials uncovered around the evangelical church in Saschiz, thus supplementing the previously published data about this monument. Archaeological research, carried out at the time of restoration works, has identified several dozen burials, irregularly spread around the church. The necropolis has a low density of burials, the graves are unevenly distributed and their overlaps suggest family burial places.*

The burial ritual is straightforward – all the deceased have been laid to rest lying on their back, with the forearms set over their body. An interesting feature is that most graves did not respect the traditional head-to-west orientation, being influenced by the church's orientation, on the NW–SE axis. None of the graves had grave goods, so the chronological framework has been established based on the date of the church, stratigraphic study and the lack of burials older than the church. According to these features, the burials began at the earliest after the middle of the 15th century and ceased after almost a century.

The topo-chronological characteristics show that the short-lived funerary function of the church was for the benefit of a select number of parishioners, most likely belonging to the forefront families of the community. The archaeological research in Saschiz has thus documented a rather rare situation in the colonists' environment – one in which the parish graveyard was functioning, around the year 1500, in a different location than the church.

***Cuvinte-cheie**: Saschiz, biserică fortificată, cimitir medieval*
***Rezumat**: Articolul analizează mormintele descoperite în exteriorul bisericii evanghelice din Saschiz, completând, astfel, datele publicate anterior despre acest monument. Cercetarea arheologică, realizată cu ocazia restaurării, a identificat câteva zeci de morminte, dispuse neregulat în jurul bisericii. Necropola este rarefiată, mormintele sunt repartizate inegal, iar suprapunerile sugerează existența unor locuri de înmormântare familiale.*

Ritualul de înmormântare este simplu, toți decedații fiind depuși în poziție culcat pe spate, cu antebrațele așezate în diferite poziții pe bazin sau abdomen. Un aspect interesant este acela că majoritatea mormintelor nu au respectat orientarea tradițională cu capul către vest, fiind influențate de orientarea bisericii, puternic deviată pe axa NV–SE. Niciunul dintre morminte nu a avut obiecte de inventar, drept urmare limitele cronologice ale cimitirului au fost stabilite pe baza datării edificiului religios, a absenței înmormântărilor anterioare acestuia și a studiului stratigrafic. Conform acestor factori, înhumările au început cel mai devreme după mijlocul secolului al XV-lea și au încetat după aproape un secol.

Caracteristicile topo-cronologice ale cimitirului arată că funcția funerară a bisericii a fost de scurtă durată și accesibilă unui număr restrâns de enoriași, cel mai probabil proveniți din familiile reprezentative ale comunității. Astfel, cercetările arheologice de la Saschiz au documentat o situație destul de rar întâlnită în mediul coloniștilor, în care cimitirul parohial a funcționat, în jurul anului 1500, în alt loc decât biserica.

INTRODUCERE

Localitatea Saschiz[1] (*Keisd, Sászkézd vára*) se află în partea sudică a Transilvaniei, în zona de colonizare săsească, originile sale medievale fiind de căutat în secolele XI–XII. Prima menţiune documentară datează din 1309, iar în secolele XIV–XV era o localitate de importanță regională, comparabilă, în multe situații, cu Sighișoara.

Biserica evanghelică din Saschiz a fost construită în stil gotic târziu, la sfârșitul secolului al XV-lea (mai precis între 1493–1525), fiind concepută ca o clădire puternic fortificată, care, la nevoie, putea asigura refugiul și apărarea eficientă a comunității[2]. Biserica are dimensiuni relativ mari, fiind compusă dintr-o sală dreptunghiulară (41 × 4 m), un cor alungit, încheiat cu o absidă poligonală, și o sacristie pe partea de nord. Întreaga clădire este suprapusă de un etaj de apărare ieșit în consolă și sprijinit pe contraforturi prin intermediul unor arce. Sistemul fortificat este completat de un turn monumental, aflat la cca 10 m distanță de biserică, către nord. Un al doilea turn, de dimensiuni mai mici, se ridică deasupra sacristiei (Pl. 1).

Cercetarea arheologică parțială a bisericii evanghelice din Saschiz[3] s-a realizat în trei etape, în timpul restaurării clădirii. În anii 1999–2000, cercetările au demarat odată cu

[1] Descrierea generală a sitului și sumarul bibliografiei în: Marcu Istrate 2012a. Tabel cronologic detaliat şi comentat: Nussbächer 2009, *passim*.

[2] Descrierea amănunțită a bisericii: Vătăşianu 1959, p. 598–599; Drăguţ 1979, p. 124; Postăvaru 2004.

[3] Descrierea detaliată a cercetării: Marcu Istrate 2011. Pentru un inventar complet al straturilor arheologice menționate în text și ilustrație, vezi p. 124, prima anexă.

proiectul de restaurare, fiind investigat exteriorul bisericii (1999), respectiv interiorul și exteriorul turnului (2000). Interiorul bisericii a fost cercetat în toamna anului 2010, atunci când restaurarea a ajuns la nivelul pardoselii, iar vechea dușumea a fost îndepărtată, împreună cu o parte consistentă a umpluturii. În toate etapele, cercetarea a fost limitată la rezolvarea unor probleme punctuale privind starea și caracteristicile tehnice ale clădirii și ale terenului pe care se află aceasta. Cele câteva unități de săpătură deschise succesiv au clarificat evoluția bisericii și a turnului și au scos la iveală câteva zeci de morminte, precum și materiale arheologice (Pl. 2).

Istoriografia a considerat că biserica Sfântul Ștefan trebuie să fi fost construită pe locul unei biserici mai vechi, romanice, dar această ipoteză nu a fost confirmată de cercetarea arheologică. Dimpotrivă, s-a stabilit că, la finele secolului al XV-lea, centrul religios al așezării a fost transferat din amplasamentul inițial (datând probabil din secolul al XIII-lea) pe unul nou, care nu fusese ocupat anterior decât de câteva locuințe sau anexe. Motivele acestei modificări substanțiale a topografiei așezării nu au fost investigate suficient până acum, dar ele trebuie să fi fost determinate, cel puțin parțial, de intenția construirii unui așezământ fortificat, pentru care se impunea un amplasament dotat cu o poziție strategică, ușor de apărat (pentru mai multe detalii, a se vedea Marcu Istrate 2011).

Datele arheologice legate de clădirea bisericii și a turnului, precum și de stratigrafia sitului, au fost publicate anterior[4]. Studiul de față se ocupă cu prezentarea și analiza cimitirului exterior.

CONSIDERAȚII STATISTICE

În săpăturile exterioare au fost dezvelite 25 de morminte, dintre care 22 au fost individuale, iar trei au conținut câte doi indivizi, un adult și un copil[5]: numărul total al indivizilor a fost deci de 28. În afară de acestea, am identificat cel puțin trei morminte distruse de M.8 și M.23, iar un al patrulea mormânt a fost surprins în săpătură numai într-o mică măsură și nu a fost inventariat între complexele cercetate (Pl. 2).

Număr morminte:	**25**
din care...	
… morminte individuale	22
… morminte duble	3
Număr indivizi:	**28**

Dintre cele 25 de morminte cercetate, 13 fuseseră deja deranjate de diferite intervenții, probabil mai ales de săparea altor gropi de morminte. Părți variabile ale scheletelor fuseseră dislocate, dar în proporții reduse. În acest sens este relevant faptul că 19 morminte au avut craniu, iar 16 păstrau ambele brațe; în 11 dintre aceste cazuri s-au păstrat și au fost analizate atât brațele, cât și picioarele. La alte șapte morminte s-au păstrat ambele picioare, dar brațele s-au păstrat fragmentar sau nu au putut fi cercetate. În unele cazuri nu este clar ce anume a provocat deranjamentul: M.4 se păstrează fragmentar, dar nu este suprapus de un alt mormânt (Pl. 6/1); M.18, aflat la adâncimea cea mai mare, de 2,10 m, a fost documentat doar prin craniu, dar deasupra lui nu s-a păstrat niciun alt mormânt care l-ar fi putut deranja (Pl. 8/1).

Morminte …	
… deranjate	13
… nederanjate, cercetate integral	6
… nederanjate vizibil, cercetate parțial	6
Stadiu conservare/investigare brațe:	
ambele brațe conservate	16
numai brațul drept conservat (în zona investigată)	2
numai brațul stâng conservat (în zona investigată)	3
niciun braț conservat sau brațele în afara zonei investigate	7
Total	28

Mormintele au fost săpate la o adâncime medie de 1,30 m față de nivelul actual de călcare. Adâncimea cea mai mică este de 0,51 m (M.4), iar cea mai mare este de 2,10 m (M.18). Mormintele situate la adâncimi mai mari au uneori o umplutură mai curată, cum ar fi cazul M.11, depus la -1,75 -1,90 m. În schimb, deși M.8 se află la aceeași adâncime, groapa sa a deranjat alte două morminte și conține fragmente de cărămidă (Pl. 3/1).

Forma gropii nu a fost stabilită decât în patru cazuri, care au lăsat să se vadă contururi dreptunghiulare simple (2) sau cu colțurile rotunjite (2). În celelalte situații, nu s-au observat marginile gropilor, din cauza pământului lutos, care se tasează foarte ușor și face intervențiile greu de sesizat.

Umplutura gropilor a fost relativ omogenă, dar în majoritatea situațiilor a conținut resturi de materiale de construcție, respectiv fragmente de cărămidă, pietre și mortar sub formă de bulgări sau granule. Distribuția acestor materiale, totdeauna foarte puține, a depins, desigur, și de adâncime: mormintele aflate la adâncimi mai mari au o umplutură mai curată, deși nu sunt neapărat mai vechi.

Umplutură groapă…	
… lut	12
… pământ amestecat cu lut	6
… pământ fără lut	7
Total	25

Materiale în umplutura gropii:	
… ceramică	8
… cărămidă	9
… ceramică și mortar	6
… curat	2
Total	25

[4] Marcu Istrate 2011; 2012b.

[5] În momentul efectuării săpăturii, nu a existat nicio perspectivă pentru realizarea unei analize antropologice. Observațiile legate de vârsta indivizilor se bazează pe observarea dimensiunilor scheletelor.

RITUALUL DE ÎNMORMÂNTARE

Decedații au fost așezați pe spate, cu brațele așezate de obicei pe lângă corp, îndoite din cot în unghi drept sau obtuz, și antebrațele alăturate pe abdomen sau așezate oblic pe bazin – 13 cazuri. Un singur mormânt a avut o poziție diferită față de acest tipic, cu antebrațele încrucișate pe abdomen. În celelalte cazuri, în care s-a putut stabili doar parțial poziția brațelor, cel rămas a fost totdeauna pe corp, pliat în diferite unghiuri. Picioarele au fost paralele, uneori apropiate în zona călcâielor sau a genunchilor. În cazul mormintelor duble (M.2, M.17), copilul decedat a fost așezat de fiecare dată deasupra picioarelor adultului.

Poziția craniului:	
Frontal	7
în profil, privind spre dreapta	6
în semi-profil, privind spre stânga	2
în profil, pe umărul stâng, privind în jos	1
Total	16
craniul fragmentat, poziție incertă	3
craniul lipsă/în afara săpăturii	9

Ambele brațe/antebrațe conservate, poziția lor:	
… așezate pe abdomen, în unghi drept*	7
…. așezate pe bazin, în unghi obtuz	7
… dreptul întins, ușor în unghi obtuz; stângul pe abdomen, în unghi drept	1
… dreptul sub bazin, în unghi obtuz; stângul pe abdomen, în unghi drept;	1
Total	16

* unul dintre cazuri prezintă particularitatea că antebrațele sunt și încrucișate

Poziția picioarelor:	
… paralele	5
… apropiate la genunchi	7
… apropiate la gleznă	3
… apropiate la genunchi, cu tibiile încrucișate	1
Total	16
… date insuficiente*	12

* în două cazuri, femurele sunt suficient de bine păstrate pentru a sugera că au fost paralele, dar nu se poate exclude posibilitatea să fi fost totuși apropiate la gleznă.

Probabil, la toate înmormântările s-a folosit un sicriu din lemn: urme propriu-zise de lemn au fost observate în șapte cazuri, alte 11 morminte au scos la iveală doar cuiele din fier folosite la asamblarea coșciugelor. Într-un singur caz, a fost observat un comportament diferit legat de depunerea decedatului, sub cap și sub picioare fiind așezate lespezi de piatră – M.20 (Pl. 4/1–2).

Orientarea mormintelor este neobișnuită pentru un cimitir medieval, fiindcă doar patru morminte au respectat orientarea tradițională, pe axa V–E, cu capul așezat la vest. Acest lucru s-a întâmplat în primul rând deoarece biserica, reperul principal pentru săparea gropilor de morminte, este orientată pe axa NV–SE, iar majoritatea mormintelor din apropierea ei au fost așezate paralel cu pereții, nu după răsăritul soarelui. Astfel, 11 morminte se află pe același ax cu biserica, alte 11 fiind deviate către nord sau sud. Un singur mormânt se află pe axa N–S (Pl. 2).

Orientarea indivizilor conform nordului geografic (scheletele din mormintele duble considerate ca două poziții separate)	
NV–SE	11
SV–NE	6
NE–SV	4
V–E	4
N–S	1
SE–NV	1
V–E (torsul) / NV–SE (picioarele)	1
Total	28

În ceea ce privește vârsta decedaților, în absența unei analize antropologice, putem opera doar cu observații de ordin general. Astfel, am apreciat că majoritatea celor înhumați la Saschiz au fost adulți (19). Patru schelete mai mici au aparținut probabil unor adolescenți, doi copii au fost înhumați individual, iar alți trei împreună cu adulți.

ANALIZA TOPO-CRONOLOGICĂ

Dacă analizăm topografia mormintelor, constatăm în primul rând o densitate extrem de scăzută: prin raportare la cei 44,11 mp cercetați, putem înregistra maximum 30 de morminte, ceea ce înseamnă o densitate de 0,68 morminte/mp. Este un procent neobișnuit de mic, dacă îl comparăm cu oricare altă necropolă medievală cercetată în teritoriul de colonizare al sașilor. Repartiția mormintelor este și foarte inegală: pe latura de sud este o secțiune în care nu a fost descoperit niciun mormânt, iar secțiunea cea mai aglomerată se află în axul corului, S.9, cu o repartiție de 1,34 morminte/mp (Pl. 2).

Totuși, chiar și într-un cimitir atât de puțin aglomerat, înregistrăm destul de multe intersecții sau suprapuneri de morminte. M.5a, cu o umplutură curată, din lut amestecat cu pietriș, a fost secționat de M.5b, M.14 de M.16, iar M.23 a distrus aproape complet un alt mormânt, de la care au rămas doar fragmente osoase (Pl. 7/2).

În câteva cazuri, este evidentă existența unor locuri de înmormântare rezervate pentru o anumită familie: M.10 a suprapus M.13 exact pe același aliniament, iar un alt grup este format din M.12, intersectat de M.20, la rândul lui intersectat de M.22. Dintr-o situație similară trebuie să fi făcut parte și M.8, care a distrus alte două morminte, dintre care unul fusese orientat exact pe aceeași axă (Pl. 4/1; Pl. 7/3; Pl. 8).

Densitatea foarte scăzută a cimitirului este în contradicție cu existența unui osuar, amenajat ca o construcție separată în prelungirea sacristiei, spre vest, cu

dimensiunile interioare de 2,60 × 2,70 m. Construcția este relativ precară, dacă o comparăm cu biserica: fundațiile au o lățime de 0,50/0,60 m, iar în adâncime au coborât doar 0,40 m (față de cca 1,30 m pentru fundațiile bisericii), oprindu-se în stratul de umplutură în care au fost săpate și gropile celor mai multe morminte. Stratul de construcție conține umplutură cu mortar și fragmente de cărămidă, iar în interior acest strat era acoperit cu o depunere consistentă de oseminte umane. Analiza stratigrafică a săpăturii a arătat că prelungirea sacristiei spre vest a avut loc la un interval destul de scurt după construirea bisericii, probabil încă în prima parte a secolului al XVI-lea. Necesitatea unei astfel de construcții sugerează acumularea periodică a unor cantități însemnate de oseminte, dar, pe baza datelor pe care le avem din sondajele arheologice, este greu să ne imaginăm de unde puteau rezulta aceste cantități (Pl. 2 și 3).

CRONOLOGIA CIMITIRULUI EXTERIOR

Niciunul dintre mormintele cercetate în exterior nu a avut elemente de datare, iar stratigrafia, deosebit de simplă, nu ajută prea mult în delimitarea fermă a unor orizonturi cronologice (Pl. 3; Pl. 9/2).

Solul viu de la Saschiz este reprezentat de un lut galben nisipos, parțial pietrificat, segmentat de zone stâncoase de dimensiuni variabile şi cu o consistenţă mai mult sau mai puţin friabilă. Peste acest strat s-a depus o umplutură de pământ negru cu urme de locuire, datate în secolele XII–XIII, locuire care a încetat în urma unui incendiu. Ulterior, suprafața a fost nivelată cu un lut compact, pigmentat cu ceramică şi cărbune (stratul 17), în partea superioară a căruia a fost descoperit unul dintre puținele obiecte de inventar relevante, o monedă emisă în anul 1446[6]. Atât lucrările de construcție, cât și gropile mormintelor au început să fie săpate de la partea superioară a acestui strat 17, de unde rezultă faptul că primele înmormântări realizate în jurul bisericii sunt ulterioare acestui moment.

Umplutura mormintelor, marcată ca fiind stratul 13, conține de obicei urme de materiale de construcție și este suprapusă de diferite depuneri legate de reparaţiile din epocile modernă şi contemporană ale clădirii (straturile 2, 12, 16, 19, 21 etc.) (Pl. 3/1–2).

Relațiile stratigrafice și faptul că nu există niciun mormânt secționat de zidurile bisericii converg în a demonstra că cimitirul exterior a fost deschis în același moment cu șantierul bisericii, în orice caz după mijlocul secolului al XV-lea. Deși biserica este datată în jurul anului 1500, nu putem exclude începerea mai timpurie a șantierului, care, de altfel, a fost complex, presupunând ample amenajări de teren, realizarea unui zid de incintă și, cel puțin, a unui turn.

Câteva dintre mormintele cu o umplutură a gropii curată, lipsită de particule de mortar sau de alte resturi de materiale de construcție, ar putea proveni din această primă etapă, respectiv din a doua parte a secolului al XV-lea. Probabil cele mai multe înmormântări datează, însă, din prima parte a secolului al XVI-lea. De obicei, în cazul cimitirelor de acest fel, considerăm că mormintele orientate pe axa N–S au fost realizate după Reformă, dar, în cazul de față, este riscant să ne asumăm o astfel de interpretare, deoarece este clar că mormintele sunt deviate din cauza orientării clădirii bisericii, nu din cauza neglijării prescripțiilor rituale tradiționale.

Care ar putea fi limita superioară a folosirii cimitirului este imposibil de spus, dar putem presupune că aceasta nu a depășit cu mult adoptarea Reformei, în anul 1545. Dacă ne raportăm la mormintele din interior, pare că funcția funerară a bisericii a încetat cu totul în jurul anului 1700. A fost oricum o funcție temporară și, în mod evident, rezervată anumitor membri ai comunității, fiindcă cimitirul parohial propriu-zis, pe care îl putem presupune deschis încă de la finele secolului al XII-lea, a continuat să funcționeze lângă vechea biserică, pe Ulița Secuilor.

CONCLUZII

Cercetarea arheologică realizată cu ocazia restaurării bisericii evanghelice din Saschiz a scos la iveală câteva zeci de morminte amenajate în exteriorul acesteia. Necropola este rarefiată (o densitate medie de 0,68 morminte/mp), gropile sunt repartizate inegal (mai multe în partea de est, în apropierea absidei), iar suprapunerile sugerează existența unor locuri de înmormântare familiale, care, de-a lungul timpului, fuseseră mai mult sau mai puțin marcate la suprafață.

Ritualul de înmormântare este simplu, toți decedații fiind depuși în poziţie culcat pe spate, cu antebrațele așezate în diferite poziții pe bazin sau abdomen. Un aspect interesant este legat de orientarea mormintelor, care nu este cea tradițională, ci s-a făcut după zidurile bisericii: în consecință, majoritatea mormintelor ne apar deviate puternic către sud sau nord.

Niciunul dintre morminte nu a avut obiecte de inventar, drept urmare limitele cronologice au fost stabilite pe baza studiului stratigrafic și a datării edificiului religios. S-a ajuns, astfel, la concluzia că deschiderea cimitirului a coincis în linii mari cu deschiderea șantierului bisericii, cândva între 1446 și perioada din jurul anului 1500. Limita superioară de funcționare a acestui loc de înmormântare poate fi presupusă în jurul anului 1550, dar prelungită în interiorul bisericii până către anul 1700[7].

[6] Emisiune Ioan de Hunedoara (1446–1452), vezi Marcu Istrate, Dejan 2013, p. 112.

[7] Mormintele interioare vor face obiectul unui studiu separat.

Topografia cimitirului (numărul redus de morminte și existența unor morminte de familie) sugerează un cimitir care a fost accesibil unui număr restrâns de enoriași, cel mai probabil proveniți din familiile reprezentative ale comunității. După cum am demonstrat deja, situl parohial al Saschizului s-a aflat inițial în alt loc, în partea de așezare care păstrează amintirea originilor secuiești, mai exact pe Uliţa Secuilor[8]. Deși nu cunoaștem exact caracteristicile acestui sit și nici ce fel de biserică a avut, putem fi siguri că principalul cimitir al parohiei s-a aflat în acel loc. Cantitățile enorme de oase menționate cu diferite ocazii arată un cimitir extrem de aglomerat, care trebuie să fi continuat să funcționeze și după construirea noii biserici fortificate[9]. Transferarea bisericii pe noul amplasament, trei secole mai târziu, a dus probabil la deschiderea unei arii funerare secundare, care, oricum, nu a avut o existență prea lungă.

Cercetările arheologice de la Saschiz au documentat, astfel, o situație destul de rar întâlnită în mediul coloniștilor, în care cimitirul parohial a funcționat, în jurul anului 1500, în alt loc decât biserica. Este o situație extrem de interesantă, care nu poate fi decât reflexul unor schimbări majore, pe multiple planuri, la nivelul comunității locale.

CATALOGUL MORMINTELOR

Aspecte tratate în catalog:

1. categoria de vârstă, adâncimea faţă de NCA (nivelul de călcare din momentul executării săpăturii)
2. forma şi umplutura gropii, alte amenajări
3. stare de conservare
4. deranjamente
5. orientare
6. poziţie
7. inventar
8. relaţii stratigrafice
9. încadrare cronologică
10. alte observaţii

M.1/S.3 (Pl. 5/3)
1. adult, -0,80 -0,90 m NCA; **2.** forma gropii nu se distinge; umplutura din lut cu calcar, fragmente ceramice, pigment var; sicriu şi cuie; **3.** bună; **4.** nu; **5.** NV–SE; **6.** culcat pe spate; braţele încrucişate în zona abdomenului, pe partea superioară a bazinului; picioarele paralele.

M.2/S.4 (mormânt dublu) (Pl. 5/1–2)
1. adult şi copil, -1,10 m NCA; **2.** forma gropii nu se distinge; umplutura din pământ negru afânat cu pigment de mortar, fragmente de cărămidă; groapa a fost săpată în balast la limita superioară a lutului; cuie; **3.** relativ bună; jumătatea superioară în profilul de V; **4.** nu; **5.** NV–SE; **6.** adultul culcat pe spate, cu picioarele paralele; copilul aşezat între picioarele adultului, cu propriile picioare alăturate la genunchi; s-a păstrat braţul stâng al copilului, pliat în unghi ascuţit, cu antebraţul aşezat oblic peste genunchiul adultului.

M.3/S.4 (Pl. 5/1–2)
1. adult, -0,88 m NCA; **2.** forma gropii dreptunghiulară cu colţurile rotunjite; umplutura din pământ negru afânat cu pigment de mortar, fragmente de cărămidă; groapa a fost săpată până la limita superioară a solului viu, un balast relativ dur; în jurul scheletului s-au aflat cuie de sicriu; **3.** relativ bună; jumătatea superioară a rămas în profilul de V; **5.** V–E; **6.** culcat pe spate, cu picioarele convergente la gleznă.

M.4/S.7 (Pl. 6/1)
1. adolescent, -0,51 m NCA; **2.** forma gropii nu se distinge; umplutura din pământ maroniu afânat cu pigment de mortar şi cărămidă; **3.** relativ bună, lipsesc picioarele și bazinul; de la tors în sus a rămas în malul de E; **4.** deranjat, din motive incerte; **5.** SE–NV; **6.** culcat pe spate; se păstrează doar o parte din cutia toracică, cu jumătate din antebraţe, poziţionate în unghi obtuz.

M.5a/S.9 (Pl. 7/1–2)
1. adult, -1,28 m NCA; **2.** forma gropii nu se distinge; umplutura din lut curat, parţial pietriș; au fost observate urme de scândură pe oase; **3.** relativ bună; jumătatea dreaptă și partea inferioară lipsesc; **4.** secționat de mormântul M.5b; **5.** SV–NE; **6.** corpul căzut pe umărul stâng cu coloana în „S"; craniul căzut pe umărul stâng; braţul stâng nu se păstrează, braţul drept în unghi drept cu degetele pe abdomen; din jumătatea inferioară se păstrează doar femurul stâng; **8.** secționat de M.5b.

M.5b/S.9 (Pl. 7/1–2)
1. adult, cca -1,30 m NCA; **2.** forma gropii nu se distinge; umplutura din pământ amestecat cu lut, pietriș, fragmente de cărămidă; scheletul pus la limita superioară a lutului galben; a avut sicriu; **3.** relativ bună; de la tors în sus în profilul de S, parte din jumătatea dreaptă lipsește (femurul drept, jumătatea dreaptă a bazinului și a bustului); **4.** deranjat din cauze necunoscute; **5.** SV–NE; **6.** culcat pe spate; braţul stâng îndoit din cot în unghi drept pe abdomen; picioarele apropiate, cu gleznele alăturate; **8.** a secționat mormântul M.5a.

M.6/S.10 (Pl. 8/1–2)
1. adult, -0,97 -1,10 m NCA; **2.** forma gropii nu se distinge; umplutura din pământ negru cu lut; în partea dreaptă a bustului umplutura mai afânată, cu fragmente de cărămidă; **3.** relativ bună; jumătatea inferioară în profilul de E; **5.** NV–SE; **6.** culcat pe spate; capul pe umărul drept, privind spre dreapta; braţul stâng întins, cu antebraţul pe bazin, uşor pliat; braţul drept în unghi obtuz cu antebraţul lângă bazin, cu palma la partea inferioară a abdomenului; jumătatea dreaptă este alunecată.

M.7/S.7 (Pl. 6/1)
1. adolescent, -0,86 m NCA; **2.** forma gropii nu se distinge; umplutura din pământ maroniu cu pigment de mortar şi fragmente de cărămidă; **3.** relativ bună; jumătatea inferioară lipseşte; **4.** deranjat din cauze necunoscute; **5.** V–E; **6.** culcat pe spate cu umărul drept puţin ridicat; braţul stâng drept pe lângă corp, cu antebraţul perpendicular pe abdomen; braţul drept puţin înclinat, antebraţul lipseşte; cinci degete vizibile în partea stângă a abdomenului, rămase de la palma dreaptă.

M.8/S.9 (Pl. 8/1, 3)
1. adult, -1,90 m NCA; **2.** forma gropii dreptunghiulară cu colţurile rotunjite; umplutura din pământ amestecat cu lut, pietriş, fragmente de cărămidă; cuie de sicriu; **3.** relativ bună; de la genunchi în jos în profilul de S; **5.** NE–SV; **6.** culcat pe spate; capul privind spre dreapta, pe umărul drept; braţul drept întins pe lângă corp cu antebraţul uşor pliat pe lângă bazin; braţul stâng întins pe lângă corp cu antebraţul în unghi drept pe abdomen; **8.** groapa a distrus alte două morminte, un mormânt orientat S-N, dispus în acelaşi ax din care au mai rămas jumătăţile inferioare ale picioarelor şi un altul din care au mai rămas doar fragmente de craniu; **10.** coloana vertebrală parţial deranjată, câteva vertebre fiind dispuse transversal pe abdomen.

[8] Marcu Istrate 2011.

[9] Postăvaru 2004.

M.9/S.9 (Pl. 7/3)
1. adolescent, -1,58 m NCA; **2.** forma gropii nu se distinge; umplutura din pământ amestecat cu lut, puţin pietriş, fragmente de cărămidă; cuie de sicriu. **3.** relativ bună; jumătatea dreaptă a capului şi a corpului în profilul de E şi de la femur în jos piciorul stâng în profilul de N; **5.** SV–NE; **6.** culcat pe spate; capul uşor înclinat spre stânga; braţele pliate în unghi drept, antebraţele alăturate pe abdomen.

M.10/S.10 (Pl. 8/1)
1. adult, - 1,28 m NCA; **2.** forma gropii nu se distinge; umplutura din pământ maroniu cu fragmente de cărămidă; **3.** relativ bună; gleznele în profilul de E; **5.** NV–SE; **6.** culcat pe spate; capul privind spre dreapta, înclinat pe umărul drept; partea dreaptă a bazinului şi piciorul drept alunecă la -1,43 m; braţele întinse pe lângă corp cu antebraţele în unghi obtuz încrucişate pe bazin; genunchii lipiţi şi tibiile intersectate; **8.** suprapune M.13, pe exact acelaşi aliniament, craniu peste craniu.

M.10A/S.10 (Pl. 8/1)
1. adult, -1,26 m NCA; **2.** forma gropii nu se distinge; umplutura din pământ maroniu cu fragmente de cărămidă; **3.** medie; se mai păstrează numai craniul, câteva vertebre şi o claviculă; **4.** a fost deranjat de un mormânt ulterior; **5.** N–S; **6.** capul căzut pe partea dreaptă, privind către dreapta.

M.11/S.9 (Pl. 7/1)
1. copil, -1,75 -1,90 m NCA; **2.** forma gropii nu se distinge; umplutura din lut amestecat cu pigment de ceramică şi calcar; vizibile resturi de sicriu; **3.** precară; lipsesc picioarele de la femur în jos; **4.** da, din motive incerte; **5.** SV–NE; **6.** culcat pe spate; capul şi torsul ridicate faţă de bazin şi picioare cu 15 cm; braţele pe lângă corp, cu antebraţele pliate în unghi obtuz şi încrucişate pe bazin; vizibile părţile superioare din femure.

M.12/S.1 (Pl. 4/1)
1.adult, -1,21 m NCA; **2.** forma gropii nu se distinge; umplutura din lut răscolit amestecat cu fragmente ceramice şi calcar, bulgări de mortar alb dur şi pietriş; cuie de sicriu; **3.** medie; lipsesc capul, partea stângă a torsului, bazinului, mâna stângă şi femurul stâng; **4.** secţionat de un mormânt ulterior (M.20), lipsesc părţi anatomice; **5.** NV–SE; **6.** culcat pe spate; braţul drept întins pe lângă corp, cu antebraţul în unghi obtuz pe bazin; vizibile degetele mâinii stângi, în apropierea antebraţului drept; picioarele paralele cu genunchii numai uşor apropiaţi; **7.** fragmente ceramice; **8.** secţionat de M.20, secţionează M.22.

M.13/S.10 (Pl. 8/1)
1. adult, -1,42 m NCA; **2.** forma gropii nu se distinge; umplutura din pământ maroniu amestecat cu lut, fragmente de cărămidă şi calcar; cuie de sicriu; **3.** medie; partea inferioară a picioarelor în profilul de E; **5.** NV–SE; **6.** culcat pe spate; braţele întinse pe lângă corp, cu antebraţele în unghi drept pe abdomen; picioarele cu genunchii apropiaţi; **8.** suprapus de M.10, pe exact acelaşi aliniament, craniu peste craniu; **10.** umerii şi coloana vertebrală lipsă.

M.14/S.7 (mormânt dublu) (Pl. 6/1)
1. adult şi copil, -0,50 -0,76 m NCA; **2.** forma gropii nu se distinge; umplutura din lut răscolit amestecat cu fragmente ceramice; urme de sicriu; **3.** medie; parte din latura dreaptă sub profilul de S, de la genunchi tăiaţi de M.16; **4.** deranjaţi de M.16; **5.** V–E; **6.** adultul culcat pe spate priveşte spre dreapta, cu capul puternic aplecat spre dreapta, pe umărul drept; copilul, culcat pe spate, este aşezat pe femur şi partea dreaptă a bazinului adultului; amândoi au braţele alăturate, pe abdomen, cu antebraţele în unghi drept; amândoi au picioarele cu genunchii apropiaţi; **8.** secţionaţi de M.16.

M.15/S.7 (Pl. 6/1)
1. adult, -0,46 m NCA; **2.** forma gropii nu se distinge; umplutura din lut răscolit amestecat cu fragmente ceramice; cuie de sicriu; **3.** medie; antebraţul drept, partea dreaptă a abdomenului şi bazinului, precum şi femurul drept lipsesc; **4.** secţionat de un mormânt ulterior neidentificat. **5.** NV–SE; **6.** culcat pe spate; capul înclinat spre dreapta, privind spre dreapta; braţul stâng întins pe lângă corp, cu antebraţul în unghi obtuz pe bazin; picioarele cu genunchii apropiaţi.

M.16/S.7 (Pl. 6/1)
1. adult, -0,66 m NCA; **2.** forma gropii dreptunghiulară; umplutura din lut răscolit amestecat cu fragmente ceramice; cuie de sicriu; **3.** medie; jumătatea membrelor inferioare în profilul de S; treimea superioară de la torace în sus este distrusă; **4.** secţionat de un mormânt ulterior neidentificat; **5.** NE–SV; **6.** culcat pe spate; antebraţul stâng pe abdomen, în unghi drept; antebraţul drept sub bazin, în unghi obtuz; **8.** ulterior mormântului M.14, pe care l-a secţionat.

M.17/S.9 (mormânt dublu) (Pl. 7/1)
1. adult şi copil, -1,91 m NCA; **2.** forma gropii nu se distinge; umplutura din lut răscolit amestecat cu fragmente ceramice şi calcar; urme de sicriu; **3.** precară; **4.** corpul adultului secţionat de la bazin în sus de o intervenţie ulterioară; **5.** SV–NE; **6.** ambii întinşi pe spate; copilul aşezat între picioarele adultului, cu capul în dreptul genunchilor acestuia; braţele copilului întinse pe lângă corp; picioarele adultului paralele, ale copilului cu genunchii apropiaţi.

M.18/S.10 (Pl. 8/1)
1. adult, -2,10 m NCA; **2.** forma gropii nu se distinge; umplutura din lut răscolit cu pigment de ceramică şi calcar; resturi de sicriu, verigă şi cuie; **3.** precară; partea inferioară a corpului în profilul de S; **5.** NE–SV; **6.** culcat pe spate; **10.** s-au observat numai calota craniană şi urmele gropii.

M.19/S.1 (Pl. 4/1)
1. adolescent, -1,44 m NCA; **2.** forma gropii probabil dreptunghiulară; umplutura din lut răscolit cu pigment de ceramică şi calcar; **3.** medie; partea de jos a bustului, bazinul, picioarele şi mâinile distruse; **4.** secţionat de o intervenţie ulterioară; **5.** NV–SE; **6.** culcat pe spate; partea superioară a braţului drept întinsă pe lângă corp.

M.20/S.1 (Pl. 4/1–2)
1. adult, capul la -1,32 m, restul scheletului la -1,52 m NCA; **2.** forma gropii nu se distinge; umplutura din lut răscolit; **3.** medie; **5.** torsul şi membrele superioare V–E; picioarele NV–SE; **6.** culcat pe spate; partea dreaptă a bazinului alunecată cu 18 cm faţă de stânga; antebraţele încrucişate pe abdomen, în unghi drept; picioarele paralele; **8.** a secţionat M.12; **10.** capul ridicat pe un bolovan cu 20 cm faţă de bust; femurul drept strâmb.

M.21/S.4A
1. adult, -1,00 m NCA; **2.** forma gropii nu se distinge; umplutura din pământ cenuşiu cu pietriş, lut şi fragmente de cărămidă; cuie de sicriu; **3.** medie; **5.** NV–SE; **6.** culcat pe spate; capul uşor înclinat spre dreapta; braţele întinse pe lângă corp, cu antebraţele în unghi obtuz pe bazin; picioarele cu genunchii apropiaţi.

M.22/S.1 (Pl. 4/1)
1. copil, -1,13 m NCA; **2.** forma gropii nu se distinge; umplutura din pământ cu arsură, negru, fragmente de cărămidă şi pigment de ceramică; cui de sicriu; **3.** medie; jumătatea stângă a corpului lipseşte, precum și picioarele, de la femur în jos; **4.** deranjat de M.12; **5.** NV–SE; **6.** culcat pe spate; braţul drept întins pe lângă corp, cu antebraţul în unghi uşor obtuz pe bazin; falange vizibile pe bazin; **8.** secţionat de M.12; **10.** în strat de arsură, probabil resturi de locuinţă.

M.23/S.12 (Pl. 9)
1. adult, - 1,50 m NCA; **2.** forma gropii nu se distinge; umplutura din lut răscolit cu fragmente de cărămidă; cuie de sicriu; **3.** medie; **5.** NE–SV; **6.** culcat pe spate; capul căzut pe umărul stâng; braţele întinse pe lângă corp, cu antebraţele în unghi obtuz pe bazin; picioarele cu gleznele apropiate; **10.** prezente fragmente de craniu şi oase de la un mormânt deranjat.

BIBLIOGRAFIE

Drăguț 1979 – V. Drăguț, *Arta gotică în România*, Bucureşti, 1979.

Marcu Istrate 2011 – D. Marcu Istrate, *Biserica evanghelică din Saschiz, jud. Mureş. Cercetări arheologice (I)*, MCA 7, 2011, p. 115–151.

Marcu Istrate 2012a – D. Marcu Istrate, *Saschiz*, Bucureşti, 2012.

Marcu Istrate 2012b – D. Marcu Istrate*, Turnul bisericii evanghelice din Saschiz*, în vol. *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania*, V, 2012, p. 151–176.

Marcu Istrate, Dejan 2012 – D. Marcu Istrate, M. Dejan, *Cercetări arheologice și descoperiri monetare la cetatea și biserica din Saschiz (jud. Mureș),* SCN 4 (XVI), 2013, p. 111–126.

Nussbächer 2009 – G. Nussbächer, *Aus Urkunden und Chroniken. Keisd*, Kronstadt, 2009.

Postăvaru 2004 – I. Postăvaru, *Biserica fortificată din Saschiz. Studiu istoric și arhitectural*, în vol. *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania*, III, 2004, p. 127–164.

Vătășianu 1959 – V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în Ţările Române*, I, Bucureşti, 1959.

1

2

Planşa 1. *Biserica evanghelică din Saschiz, vederi generale / The evangelical church in Saschiz – overviews.*

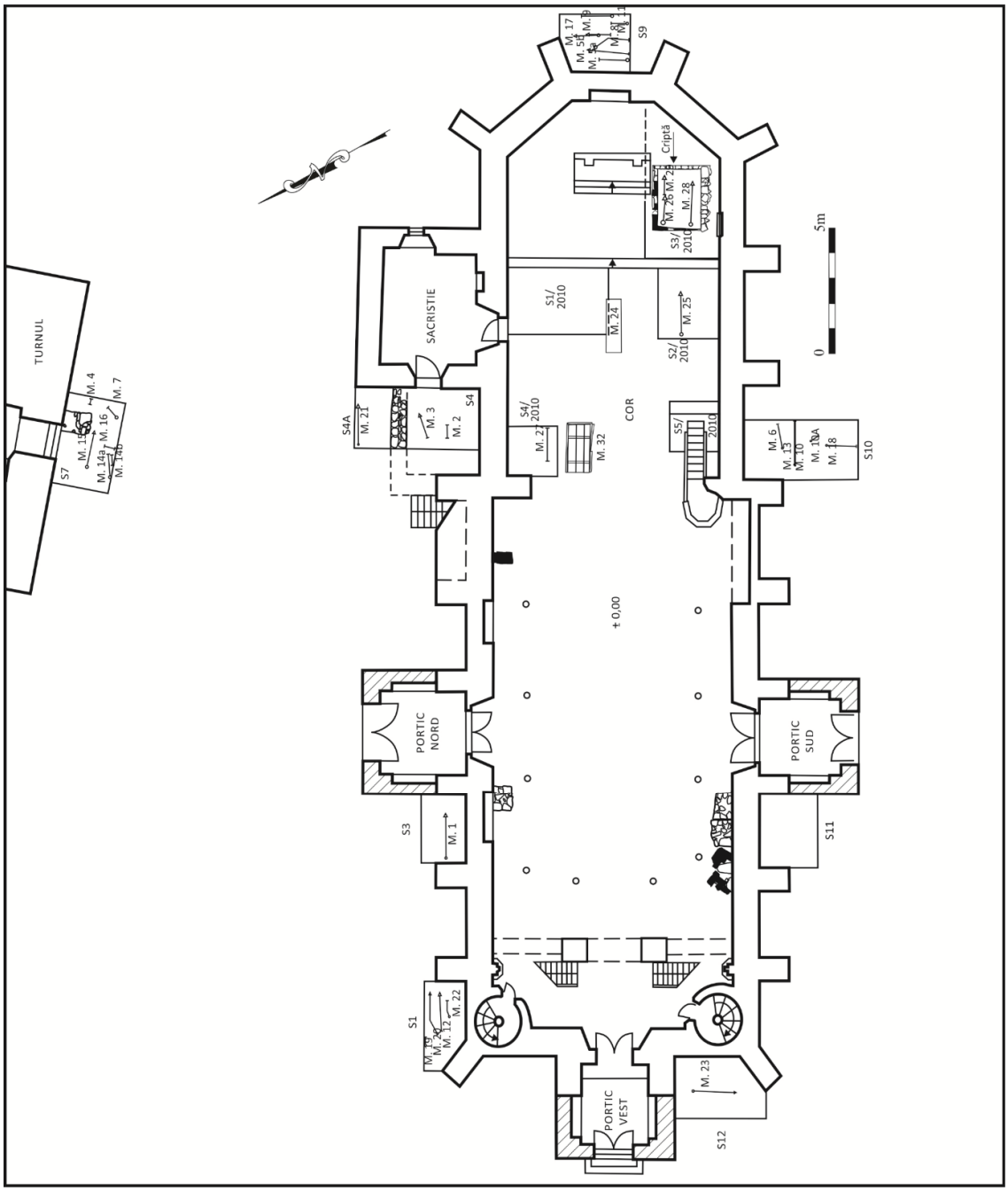

Planșa 2. *Planul cercetărilor arheologice și mormintele descoperite / Layout of the archaeological research and of the identified burials.*

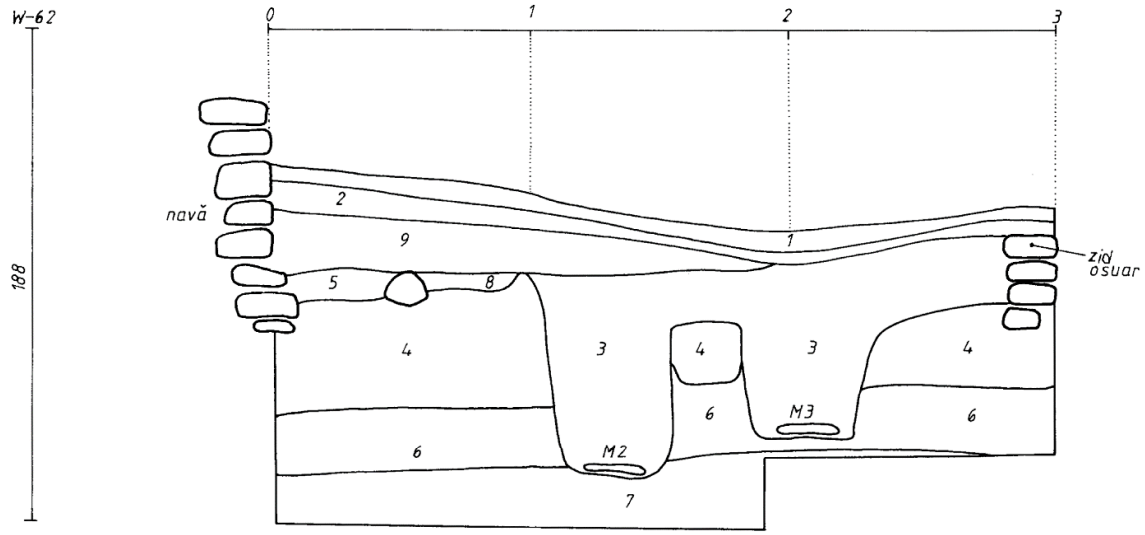

1

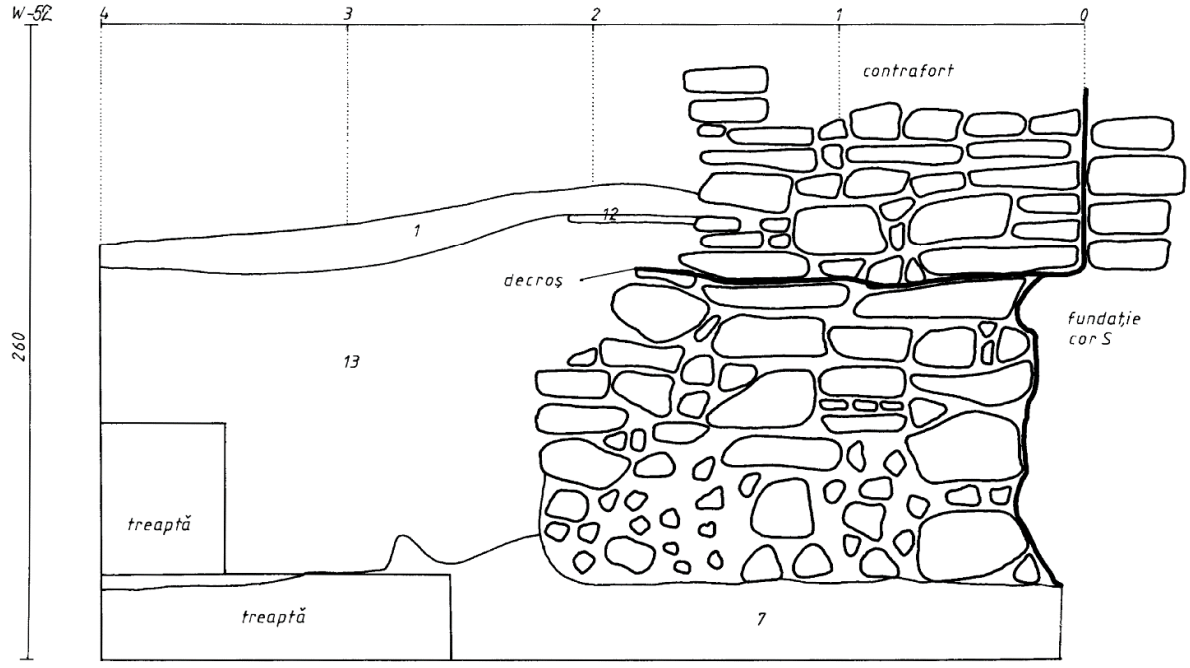

2

Planşa 3. *1. Profilul de vest al secțiunii 4, cu poziționarea mormintelor 2 și 3; 2. Profilul de vest al secțiunii 10 / 1. Trench 4, western profile, with the graves M.2 and M.3; 2. Trench 10, western profile section.*

** **Legenda straturilor / Legend of the stratigraphy:** 1 = pământ vegetal; 2 = strat de pământ cu pigment de mortar, fragmente cărămidă și tencuială; 3 = groapă de mormânt, umplutură maroniu nisipos și pietriș; 4 = pământ negru afânat, cu pietriș și lut umblat; 5 = lut umblat; 6 = strat format din balast galben–maroniu; 7 = sol viu, lut galben calcaros; 8 = pământ nisipos cu fragment de cărămidă; 9 = osuar; în umplutură cărămidă cu mortar; 12 = mortar; 13 = umplutură cu pământ, lut, fragmente de cărămidă, calcar și pigment de mortar / 1 = topsoil; 2 = layer with crushed mortar, brick fragments, and plaster; 3 = sandy, brown grave backfill with pebbles; 4 = loose, dark layer with pebbles, and disturbed clay; 5 = disturbed clay; 6 = layer of yellowish-brown gravel; 7 = natural soil – calcareous, yellow clay; 8 = sandy layer with a brick fragment; 9 = ossuary; bricks and crushed mortar in the backfill; 12 = mortar; 13 = backfill consisting of loam, clay, brick fragments, crushed mortar, and limestone.*

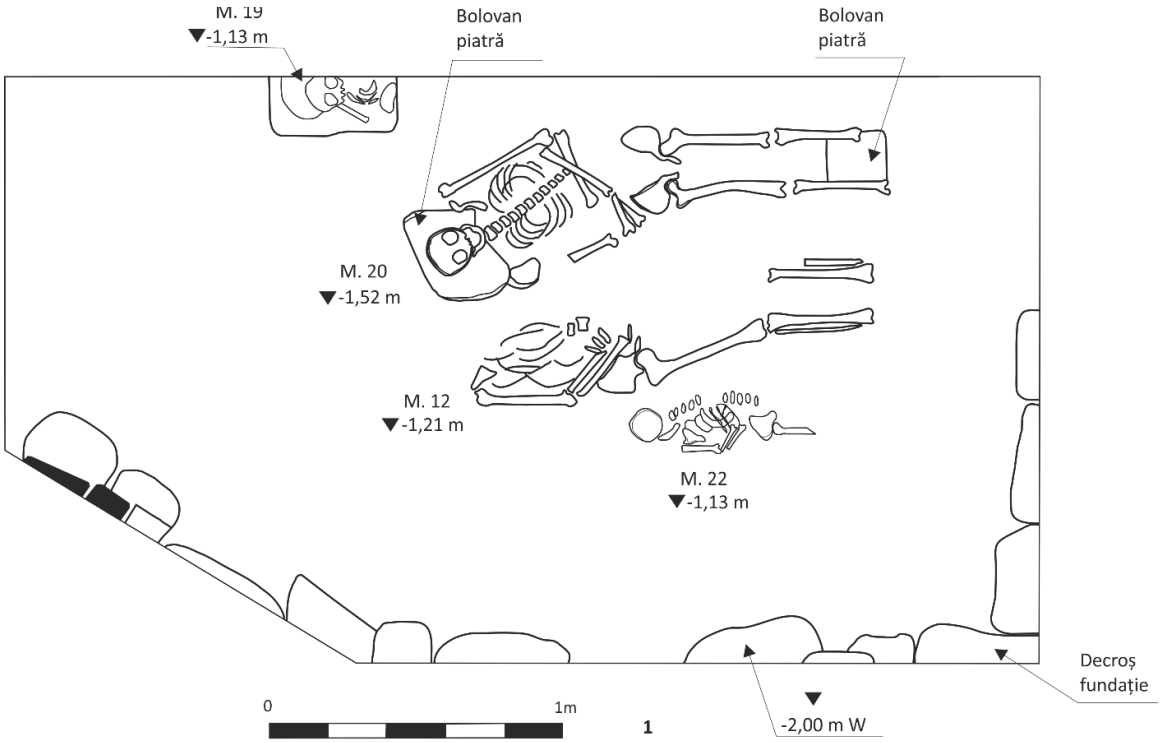

1

2

Planşa 4. *1. Mormintele descoperite în Secțiunea 1; 2. mormântul 20, cu lespezi de piatră sub cap și sub picioare / 1. Graves uncovered in Trench 1; 2. Grave 20, with stone slabs underneath the head and the feet.*

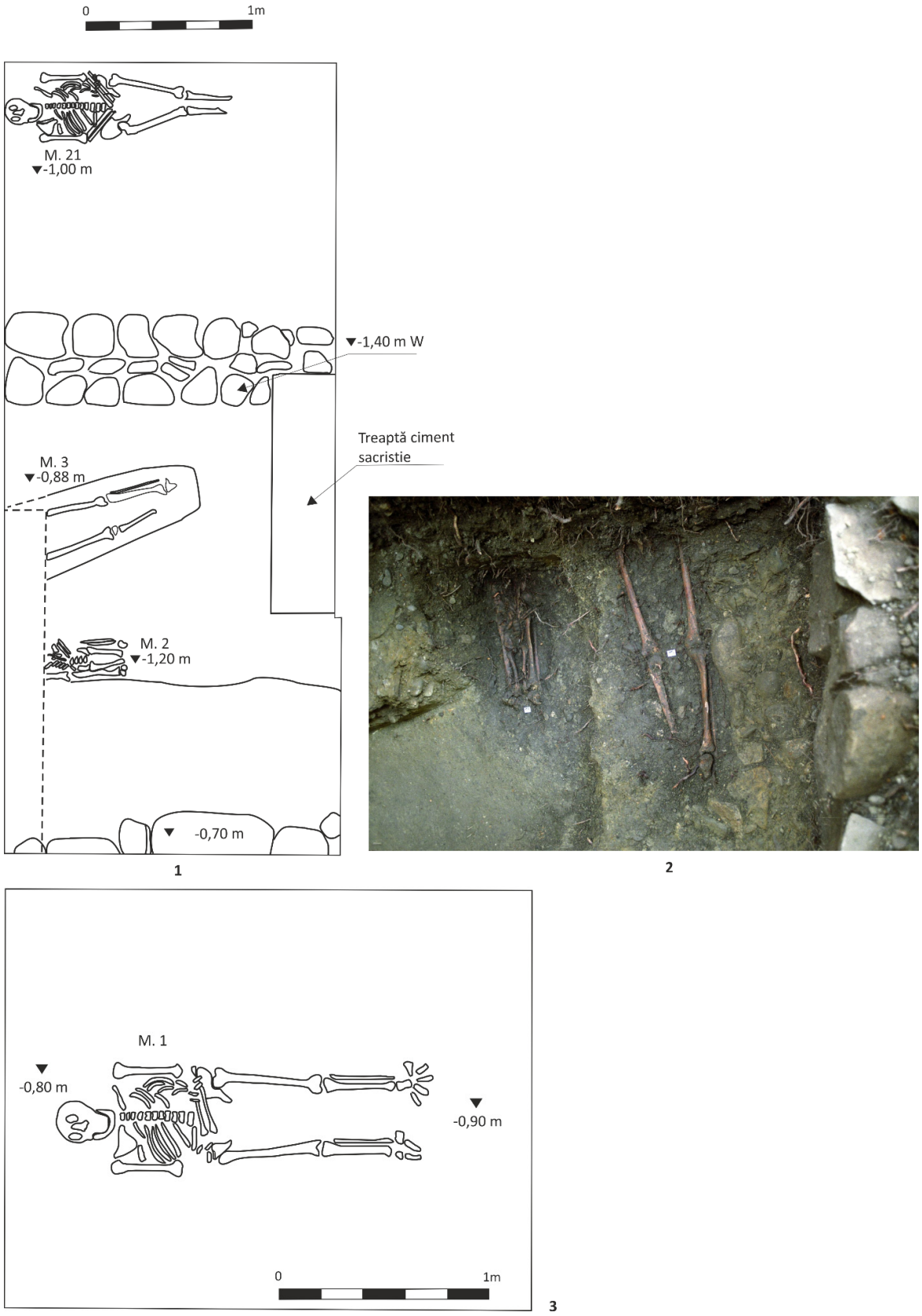

Planşa 5. *1. Mormintele descoperite în Secțiunea 4; 2. detaliu cu mormintele 2 și 3; 3. mormintele descoperite în Secțiunea 3 / 1. Graves uncovered in Trench 4; 2. Detailed view of graves 2 and 3; 3. Graves uncovered in Trench 3.*

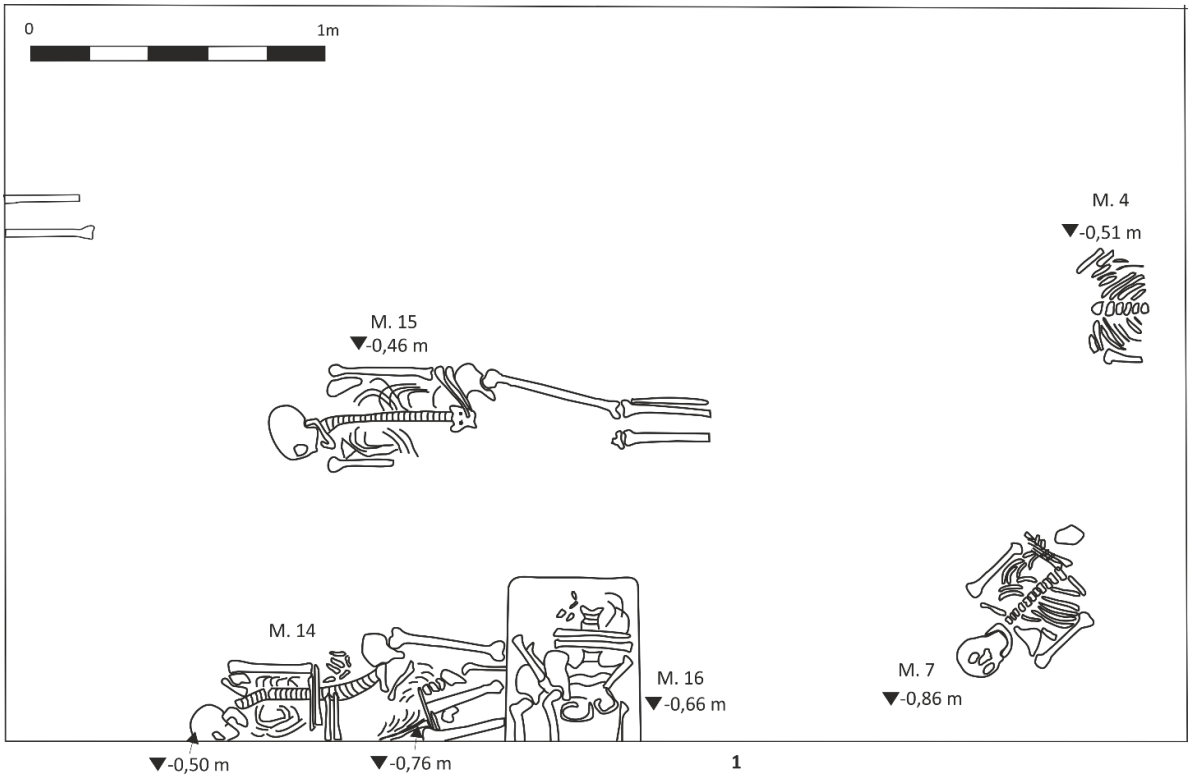

1

2

3

Planşa 6. *1. Mormintele descoperite în Secțiunea 7; 2. Detaliu cu mormântul 7; 3. Detaliu cu mormântul 9 / 1. Graves uncovered in Trench 7; 2. Detailed view of grave 7; 3. Detailed view of grave 9.*

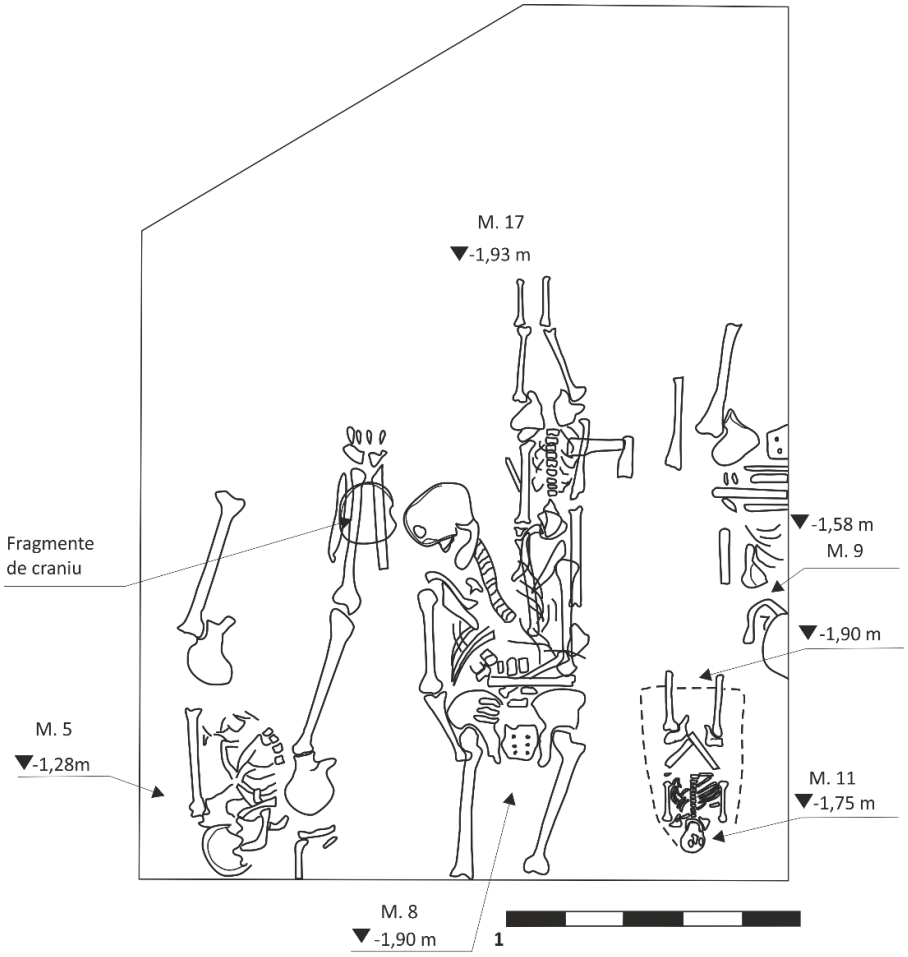

2

3

Planşa 7. *1. Mormintele descoperite în Secțiunea 9; 2. Detaliu cu mormintele 5a și 5b; 3. Detaliu cu mormântul 8 / 1. Graves uncovered in Trench 9; 2. Detailed view of graves 5a and 5b; 3. Detailed view of grave 8.*

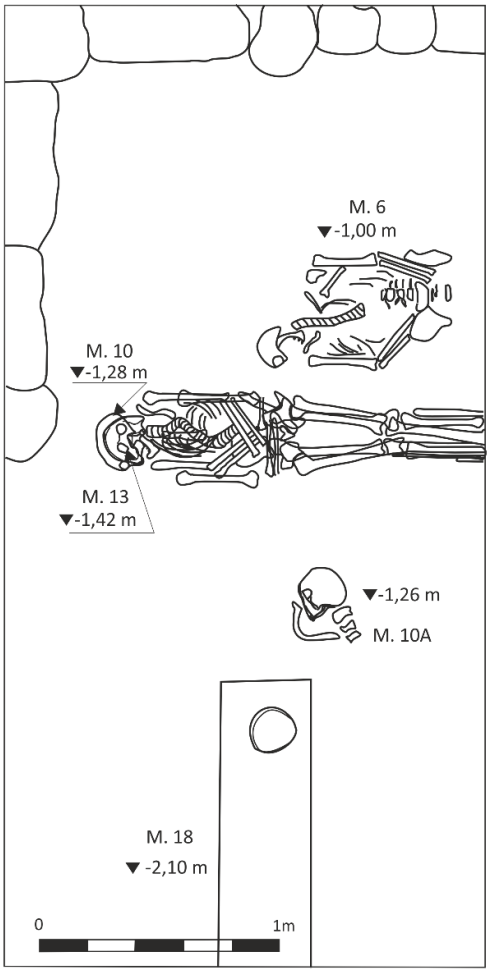

1

2

Planşa 8. *1. Mormintele descoperite în Secțiunea 10; 2. Detaliu cu mormântul 6 / 1. Graves uncovered in Trench 10; 2. Detailed view of grave 6.*

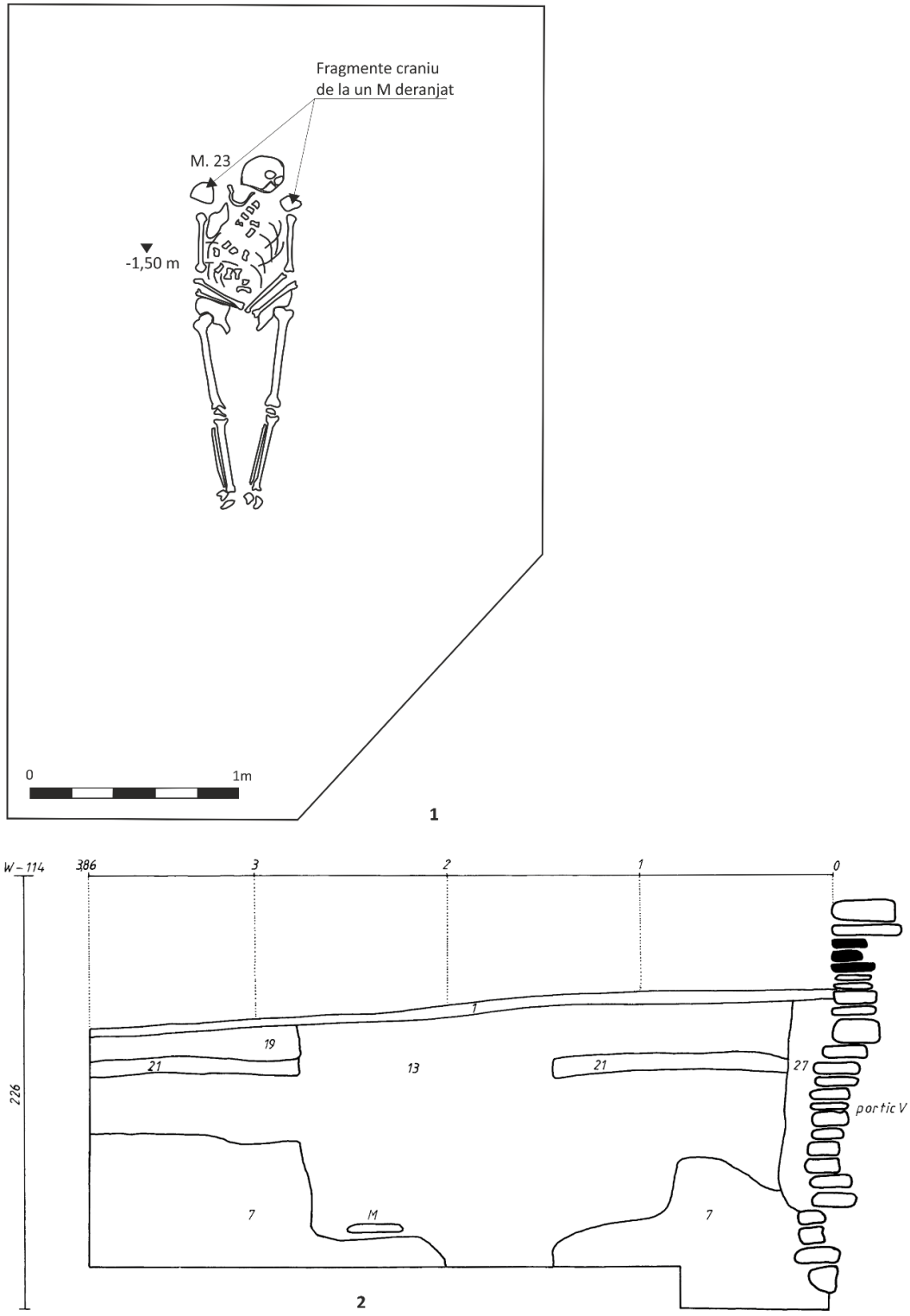

Planşa 9. *1. Mormintele descoperite în Secțiunea 12; 2. Profilul de vest al secțiunii 12, cu poziționarea mormântului 23 / 1. Graves uncovered in Trench 12; 2. Trench 12, western profile, with grave 23.*

** **Legenda straturilor / Legend of the stratigraphy:** 1 = pământ vegetal; 7 = sol viu, lut galben calcaros; 13 = umplutură cu pământ, lut, fragmente de cărămidă, calcar și pigment de mortar; 19 = umplutură cu fragment de cărămidă și pigment de mortar; 21 = pietriș cu piatră și fragment de cărămidă; 27 = șanț de fundare / 1 = topsoil; 7 = natural soil – calcareous, yellow clay; 13 = backfill consisting of loam, clay, brick fragments, crushed mortar, and limestone; 19 = backfill exhibiting a brick fragment and crushed mortar; 21 = gravel with stones and a brick fragment; 27 = construction trench.*

ABRÉVIATIONS / ABBREVIATIONS / ABREVIERI

AA – Archäologischer Anzeiger. Deutsches Archäologisches Institut, Darmstadt, München, Tübingen–Berlin
ACMI – Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, Bucureşti
ActaMN – Acta Musei Napocensis, Cluj
ActaMP – Acta Musei Porolissensis, Zalău
ActaTS – Acta Terrae Septemcastrensis, Universitatea Lucian Blaga, Sibiu
Acta Siculica – Acta Siculica. Anuarul Muzeului Naţional Secuiesc, Sfântu Gheorghe
l'Anthropologie (Paris) – l'Anthropologie, Paris
Antiquity – Antiquity. A Quarterly Review of Archaeology, University of York
Anuarul MJIAP – Anuarul Muzeului Județean de Istorie și Arheologie Prahova, Ploiești
ARA – Annuaire Roumain d'Anthropologie
Archaeometry – Archaeometry, Research Laboratory for Archaeology and the History of Art, Oxford University
ArchBulg – Archaeologia Bulgarica, Sofia
Area – Area, Royal Geographical Society, London
ArheologijaKiiv – Arheologija. Nacional'na akademija nauk Ukraini. Institut archeologii, Kiiv
ArheologijaSSSR – Arheologija SSSR. Svod Archeologičeskih Istočnikov, Moskva
ArhMold – Arheologia Moldovei, Iaşi
BA – Biblioteca de Arheologie, Bucureşti
BARIntSer – British Archaeological Reports. International Series, Oxford
BiblThrac – Bibliotheca Thracologica, Bucureşti
BMC – *Coins of the Roman Empire in the British Museum*, London. I, *Augustus to Vitellius*, 1923; II, *Vespasian to Domitian*, 1930; III, *Nerva to Hadrian*, 1936; IV, *Antoninus Pius to Commodus*, 1968; V, *Pertinax to Elagabalus*, 1950 (H. Mattingly); VI, *Severus Alexander to Balbinus and Pupienus*, 1962 (R.A.G. Carson)
BMJT – Buletinul Muzeului Judeţean Teleorman, Alexandria
BMJTAG – Buletinul Muzeului Județean „Teohari Antonescu", Giurgiu
BSNR – Buletinul Societăţii Numismatice Române, Bucureşti
Bull. et Mém. de la Soc. d'Anthrop. de Paris – Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris
CA – Cercetări Arheologice, Bucureşti
Caiete ARA - Caietele ARA, Revistă de Arhitectură, Restaurare şi Arheologie, Asociaţia ARA, Bucureşti
CCA – Cronica Cercetărilor Arheologice din România, Bucureşti
CercNum – Cercetări Numismatice, București
Dacia / Dacia NS – Dacia / Dacia Nouvelle Série. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. Académie Roumaine. Institut d'archéologie « Vasile Pârvan », Bucarest
DOW, I – Dumbarton Oaks Catalogues. A. Bellinger, Ph. Grierson (eds.), *Catalogue of the Byzantine coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, I, *Anastasius to Maurice (491-602)*, Washington, 1966 (A. Bellinger)
EAIVR – C. Preda (ed.), *Enciclopedia Arheologiei și Istoriei Vechi a României*, vol. I-III (1994, 1996, 2000), București
EphemNap - Ephemeris Napocensis. Academia Română, Institutul de Arheologie şi Istoria Artei, Cluj-Napoca
Estiot, TM 5 – Sylviane Estiot, *Le trésor de Maravielle (Var)*, în Trésors Monétaires, V, 1983, p. 9-115
Estiot, *Venèra* – Sylviane Estiot, *Ripostiglio della Venèra. Nuovo Catalogo Illustrato* II/1, *Aureliano*, Roma, 1995
Fl – File de Istorie, Bistriţa
FolArch – Folia Archaeologica, Budapest
Giard, *Venèra* – J.-B. Giard, *Ripostiglio della Venèra. Nuovo Catalogo Illustrato*, III/1, *Gordiano III-Quintillo*, Roma, 1995
Göbl – R. Göbl, *Die Münzprägung der Kaiser Valerianus I. / Gallienus / Saloninus (253/268), Regalianus (260) und Macrianus / Quietus (260–262)*, Viena, 2000
IJO – International Journal of Osteoarchaeology
IstMitt – Istanbuler Mitteilungen, Istanbul
Istros – Istros, Muzeul Brăilei, Brăila
JAS – Journal of Archaeological Science, London
JEA – Journal of European Archaeology
JFA – Journal of Field Archaeology

KSIA (Kiiv) – Kratkije Soobščenija Instituta Arheologij Akademij Nauk SSSR, Kiiv
KSIA (Moskva) – Kratkije Soobščenija Instituta Arheologij Akademij Nauk SSSR, Moskva
Ktèma – Civilisations de l'Orient, de la Grèce et de Rome antiques, Strasbourg
MCA – Materiale şi Cercetări Arheologice, Bucureşti
MemAnt – Memoria Antiquitatis, Piatra Neamţ
MIAR – Materialy i issledovanija po arheologii Rossii
MIBE – W. Hahn, M.A. Metlich, *Money of the Incipient Byzantine Empire (Anastasius I – Iustinian I, 491–565)*, Viena, 2000
Mousaios – Mousaios. Buletinul Ştiinţific al Muzeului Judeţean Buzău
MuzNaţ – Muzeul Naţional, Bucureşti
NZ – Numismatische Zeitschrift, Viena
Peuce – Peuce, Studii şi cercetări de istorie şi arheologie, Institutul de Cercetări Eco-Muzeale, Tulcea
Pick, Regling – B. Pick, K. Regling, *Die antiken Münzen Nord-Griechenlands*, I, *Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, Berlin, 1, 1898 (B. Pick), 2, 1910 (B. Pick, K. Regling)
Pink, NZ – K. Pink, *Der Aufbau der Römischen Münzprägung in der Kaiserzeit*. VI/1, *Probus*, NZ, 71, 1946, p. 13-74
Pontica – Pontica. Studii şi materiale de istorie, arheologie şi muzeografie, Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie Constanţa
PZ – Prähistorische Zeitschrift, Berlin-Mainz
RA – Revue Archéologique, Paris
Radiocarbon – An International Journal of Cosmogenic Isotope Research, Cambridge
REA – Revue des Études Anciennes, Bordeaux
RevBistr – Revista Bistriței. Complexul Muzeal Bistriţa-Năsăud, Bistriţa
RevMuz – Revista Muzeelor, Bucureşti
RIC III – H. Mattingly, E.A. Sydenham, *The Roman Imperial Coinage*, III, *Antoninus Pius to Commodus*, London, 1930
RIC IV, 1 – H. Mattingly, E.A. Sydenham, *The Roman Imperial Coinage*, IV, 1, *Pertinax to Geta*, London, 1968
RIC IV, 2 – H. Mattingly, E.A. Sydenham, C.H.V. Sutherland, *The Roman Imperial Coinage*, IV, 2, *Macrinus to Pupienus*, London, 1938
RIC IV, 3 – H. Mattingly, E.A. Sydenham, C.H.V. Sutherland, *The Roman Imperial Coinage*, IV, 3, *Gordian III – Uranius Antoninus*, London, 1949
RIC V, 1 – P.H. Webb, *The Roman Imperial Coinage*, V, 1, London, 1927 (retipărit 1968)
RIC V, 2 – P.H. Webb, *The Roman Imperial Coinage*, V, 2, London, 1933 (retipărit 1968)
RIC VI – C.H.V. Sutherland, *The Roman Imperial Coinage*, VI, *From Diocletian's reform (A.D. 294) to the death of Maximinus (A.D. 313)*, London, 1967
RIC VII – P.M. Bruun, *The Roman Imperial Coinage*, VII, *Constantine and Licinius A.D. 313-337)*, London, 1966
RIC IX – J.W.E. Pearce, *The Roman Imperial Coinage*, IX, *Valentinian I-Theodosius I*, London, 1933 (retipărit 1968)
Ruzicka, *Inedita* – L. Ruzicka, *Inedita aus Moesia Inferior*, NZ, 50, 1917, p. 73–173
Quaternary International – Quaternary International. The Journal of the International Union for Quaternary Research
SAA – Studia Antiqua et Archaeologica, Iaşi
SCA – Studii și Cercetări de Antropologie, București
SCIV(A) – Studii şi Cercetări de Istorie Veche (şi Arheologie), Bucureşti
SCN – Studii şi Cercetări de Numismatică, Bucureşti
SNG IX, BM – Silloge Nummorum Graecorum, IX, The British Museum, I, *Black Sea*, London, 1993
SNG XI, *Stancomb* – Silloge Nummorum Graecorum, XI, *The William Stancomb Collection of coins of the Black Sea Region*, Oxford, 2000
SovArh – Sovetskaja Arheologija, Moskva
SP – Studii de Preistorie, Bucureşti
Stratum(Plus) – Stratum (Plus), Şcoala Superioară de Antropologie, Chişinău, Sankt Petersburg, Bucureşti
StudCom Satu Mare – Studii şi comunicări Satu Mare
StudCom Sibiu – Studii şi Comunicări, Sibiu
Th-D – Thraco-Dacica, București
Tyragetia – Tyragetia. Anuarul Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei, Chişinău
Vărbanov – I. Vărbanov, *Greek Imperial Coins and their Values (The Local Coinage of the Roman Empire)*, I, *Dacia, Moesia Superior, Moesia Inferior*, Burgas, 2005
Verh.Naturforsch.Ver. – Verhandlungen des naturforschenden Vereines in Brünn, Brünn (Brno)